

Наталія ЛЕВКОВИЧ,

orcid.org/0000-0002-4440-204X

доктор мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри історії і теорії мистецтва
Львівської національної академії мистецтв
(Львів, Україна) *levkovychnat@gmail.com*

ЄВРЕЙСЬКІ КЛАДОВИЩА СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТ. ЯК МІСЦЕ ПАМ'ЯТІ ТА ТЕКСТ КУЛЬТУРИ

Збереження історико-культурної спадщини України, дослідження пам'яток образотворчого та декоративного мистецтва передбачає також вивчення історії і культури окремих народів. Дослідження локальної історії дає можливість глибше розуміти особливості української культури і мистецтва. В статті проаналізовано єврейські кладовища Східної Галичини XVIII – першої третини XX ст., особливості форм та декоративного оздоблення надгробків – мацев. Кладовище та надгробки розглядаються як маркери колективної та локальної системи, своєрідна межа між реальним і потойбічним, символічні «ворота до Раю». Кладовище є класичним втіленням гетеротопії, що одночасно передбачає систему закритості та відкритості, є сакральним простором з різними конотаціями. Єврейські кладовища аналізуються в контексті текстів Тори і Талмуду. Апеляція до священних текстів дає можливість зрозуміти значення кладовища та місць поховань в юдейській традиції, важливість збереження пам'яті як про окрему людину, так і про етнос. Епітафії на єврейських надгробках здебільшого акцентовані на тому, щоб зберегти зв'язок окремої людини із своїм народом. Це твердження підкреслюють традиційні евфемізми «помер і приєднався до свого народу», «нехай буде ім'я його/її зав'язане у вузол життя». Перелічені в епітафіях чесноти, епітети, благословення є джерелами для культурологічних досліджень і дають можливість зрозуміти соціальну ієрархію, морально-етичні пріоритети, традиції. Епітафія ідентифікує померлого в контексті спільноти, передає цінності, важливі для суспільства. Схожі значення мають і символічні композиції декоративного оздоблення мацев. Мотиви, символика яких пов'язана із найважливішими релігійними, морально-етичними аспектами життя юдея: очікування Месіанських часів, збереження пам'яті про Землю Ізраїлю, втрачений Єрусалимський Храм, особистісні чесноти кожної окремої людини.

Ключові слова: меморіальна скульптура, символіка зображення, художньо-образна система, єврейські кладовища Галичини, єврейське мистецтво, гетеротопія, сакральний простір.

Nataliya LEVKOVYCH,

orcid.org/0000-0002-4440-204X

Doctor of Art History, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Art History and Theory
Lviv National Academy of Arts
(Lviv, Ukraine) *levkovychnat@gmail.com*

JEWISH CEMETERIES OF EASTERN GALICIA FROM THE 18TH TO THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY AS A PLACE OF MEMORY AND CULTURAL TEXT

Preserving the historical and cultural heritage of Ukraine, researching monuments of visual and decorative arts also involves studying the history and culture of specific communities. Investigating local history provides a deeper understanding of the peculiarities of Ukrainian culture and art. This article analyzes the Jewish cemeteries of Eastern Galicia from the 18th to the first third of the 20th century, focusing on the characteristics of the forms and decorative embellishments of tombstones, known as matzevot.

The cemetery and its matzevot are considered markers of collective and local history on multiple levels – as the designation of burial sites, the identification of the deceased, and as an artistic-imaginary system, a distinctive boundary between the real and the afterlife, symbolic “gates to Paradise.” The cemetery is a classical embodiment of heterotopia, simultaneously implying a system of enclosure and openness, serving as a sacred space with various connotations.

Jewish cemeteries are analyzed in the context of Torah and Talmud texts. The appeal to sacred texts allows for an understanding of the significance of the cemetery and burial places in Jewish tradition, emphasizing the importance of preserving memory, both for an individual and an ethnic group. Epitaphs on Jewish tombstones predominantly focus on maintaining the connection between an individual and their people. This statement emphasizes traditional

euphemisms such as “passed away and joined his/her people,” and “may his/her name be bound in the knot of life.” Enumerating virtues, epithets, blessings in epitaphs serves as sources for cultural studies and provides insight into social hierarchy, moral-ethical priorities, and traditions. Epitaphs identify the deceased within the context of the community, conveying values important to society. Similar meanings are conveyed through symbolic compositions in the decorative embellishments of matzevot. Motifs and symbolism are associated with the most significant religious and moral-ethical aspects of Jewish life: the anticipation of Messianic times, preserving the memory of the Land of Israel, the lost Jerusalem Temple, and the individual virtues of each person.

Key words: memorial sculpture, symbolism of representation, artistic-imaginary system, Jewish cemeteries of Galicia, Jewish art, heterotopia, sacred space.

Постановка проблеми. На теренах Східної Галичини впродовж століть жила й творила велика єврейська громада, свідками існування якої сьогодні є хіба численні, часто покинуті та занедбані кладовища з різьбленими надгробками – мацевами. Дослідження окремих об'єктів культурної спадщини дає можливість досліджувати локальну історію. Вивчення пам'яток матеріальної культури відкриває можливості для глибшого розуміння історії, традиції, філософії окремих етнічних груп. В єврейській культурі кладовище посідає особливе місце на що вказують навіть його назва в перекладі з іврит «дім гробів», «дім життя», «дім вічності», на ідиш «добре місце». Єврейські надгробки мацева (мецева, мацеба; מצבה (іврит) – це надмогиляна вертикальна плита з висіченою епітафією на івриті, в окремих випадках імена та географічні назви написані на ідиш. Термін «мацева» не має прямого зв'язку з біблійними текстами, в яких є слово צִיָּה – букв. «знак». На різних територіях Європи сформувалися власні, локальні традиції форм надгробків, декоративного оздоблення та епітафій. Над похованнями визначних людей зазвичай встановлювали надгробки на зразок гробниць і шатро «огель» –אהל. Кладовища, зі своїм ландшафтом, поетикою, традиціями поховання та встановлення надгробків, ритуалами, а часто і забобонами, були неодмінною складовою штетлу (Петровський-Штерн, 2019). Термін штетл (שטעטל) використовується також як метафора традиційного способу єврейського життя на теренах Східної Європи Загалом цінності юдеїв та їхній традиційний триб життя відображалися в штетлі (на ідиш «містечко»). Однак штетл – це не просто містечко, а поняття, що має багато конотацій і складових: громаду, релігію, традиції, костюм, музику, кухню, говірку, прізвиська. Це було місце формування локальної історії окремих громад, де наголошувалося на потребі збереження пам'яті про Землю Ізраїлю, Єрусалимський Храм і предків. У контексті архітектури штетл передбачав наявність синагоги, школи, мікви, а також кладовища в ширшому розумінні – як місця збереження колективної пам'яті. Більшість пам'яток єврейської культурної спадщини на сьогодні є

втраченими або вкрай занедбаними, що зумовлює актуальність їх вивчення та популяризації.

Аналіз досліджень. Надгробки єврейських кладовищ Східної Галичини XVIII – першої третини XX ст. є темою наукових досліджень низки провідних українських та ізраїльських вчених, серед яких Христина Бойко (Бойко, 2019; Бойко, 2018) та Борис Хаймович (Khaimowich, 2005), Михайл Носоновський (Nosonovsky, 2017). Однак в сфері їх наукових інтересів розпланування кладовищ, архітектура надгробків, типологія оздоблення, характеристика та структура епітафій. В даному дослідженні увага зосереджена на символічному місці кладовища в контексті галицького штетлу, збереженні індивідуальної і колективної пам'яті. Кладовища в контексті розвитку міста, їх соціальне та культурне значення є темою численних антропологічних досліджень провідних світових учених. В статті декоративне оздоблення надгробків розглядається на кількох рівнях сприйняття, від найпростішого як маркер поховання до трансцендентної межі між реальним і потойбічним. Основними методами дослідження є порівняльний аналіз, іконографічний метод, семіотичний аналіз. Джерелами дослідження є наукові праці провідних дослідників єврейської культури та мистецтва, збереженні єврейські кладовища Галичини XVIII – першої третини XX ст. Основні матеріали для написання статті отримані в результаті експедицій і натурних обстежень.

Метою статті. Розглянути єврейські кладовища Східної Галичини XVIII – першої третини XX ст. в контексті біблійних текстів, як сакральний простір і місце збереження пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Культурна та історична пам'ять зберігається завдяки закодованій в текстах та зображеннях інформації про окремого похованого, його місце в соціумі, а також як носія етнічної та релігійної ідентичності. Кладовище має усі ознаки класичної гетеротопії (Foucault, 2005: 120). Місця яке відрізняється від усіх інших місць і є сакральним ізольованим простором з власним змістом і конотаціями. В межах кладовища відбувається трансформація сприйняття скульптурної композиції,

як об'єкту, що маркує місце пов'язане з похованням. Кладовища завжди є вбудованими в певний контекст, зокрема єврейські окрім власної планувальної структури, зумовленої давніми традиціями відображають також і місце етнічної групи поруч з іншими народами. Це зумовило те, що більшість єврейських кладовищ розташовані на околицях зі складним рельєфом, часто на болотистій місцевості або в лісі.

Для юдеїв важливим є розуміння того, що вони є «вічним» народом, найближчим до Бога, а його історія викладена у священних книгах. Духовне життя юдейської громади складається з пам'яті про священні моменти і з ритуалів, пов'язаних з ними. Запалення свічок у шабат нагадує про світло, яке повинні повернути після гріха Єви в Райському саду, споживання гірких трав – марор – під час Песаху нагадує про гіркоту фізичної та духовної неволі єгипетського рабства. Дотримуючись заповідей міцвот, індивідуальна пам'ять стає частиною колективної пам'яті єврейського народу.

Пам'ять міцно вкорінює в минуле, дає можливість зберегти свою етнічну, релігійну ідентичність, чітко ідентифікувати себе в цьому світі. Збереження пам'яті дає надію на майбутнє, однією з форм збереження пам'яті є пошанування померлих. В юдейській традиції прийнято називати новонароджених дітей на честь померлих родичів – таким чином формується нерозривний зв'язок між поколіннями.

Закликом «Пам'ятай» розпочинається молитва «Ізкор», а заповіді пам'ятати померлих прописані в Талмуді. В Біблії сказано «Пам'ятай про дні давні, розважайте про роки усіх поколінь, – запитай свого батька, і покаже тобі твоїх тих старших, а вони тобі скажуть» (Повторення Закону 32:7). Позначення певного місця шляхом встановлення каменю для збереження пам'яті опосередковано зустрічаємо в кількох місцях біблійних текстів, одним з перших є книга Буття (Буття 28: 10-22). Праотець Яків встановлює камінь (стовп) на згадку про потужне видіння Бога, який явився йому. Цей момент був настільки вражаючим, що Яків відчуває потребу пам'ятати про нього. Яків встановлює камінь (стовп) на могилі своєї дружини Рахілі. У книзі Ісуса Навина сказано «2. Візьміть собі з народу дванадцять мужів, по одному мужеві з племені. 3. І накажете їм, говорячи: Винесіть звідси, із середини Йордану, із місця, де міцно стояли ноги священників, дванадцять каменів, і перенесете їх із собою, і покладете їх на нічлігу, що в ньому будете ночувати цієї ночі. 4. І покликав Ісус тих дванадцятьох мужів, що

настановив з Ізраїлевих синів, по одному мужеві з племені, 5. та й сказав їм Ісус: Підійть перед ковчегом Господа, Бога вашого, до середини Йордану, і підійміть собі кожен на плече своє одного каменя за числом племен Ізраїлевих синів, 6. щоб то було знаком між вами, коли взавтра запитають ваші сини, говорячи: Що це в вас за каміння? 7. то скажете їм, що була відділена йорданська вода перед ковчегом Господнього заповіту, коли він переходив в Йордані, була відділена йорданська вода. І будуть ті каміння за пам'ятку для Ізраїлевих синів аж навіки» (Ісус Навин 4:2-7). Значення цих каменів також пояснюється в книзі Ісуса Навина: «І сказав він до Ізраїлевих синів, говорячи: Коли взавтра запитають вас ваші сини своїх батьків, говорячи: Що це за каміння? то познайомите ваших синів, говорячи: По сухому перейшов був Ізраїль цей Йордан» (Ісус Навин 4: 21-22). Каміні стають свідченням події та маркерами колективної пам'яті.

Свідками колективної та локальної історії та пам'яті є давні кладовища. Можемо виділити кілька рівнів змістових значень кладовища та надгробків над могилами. На найпростішому рівні надгробок є позначенням місця поховання, адже в біблійні часи в юдейській культурі каміння над могилами померлих слугували мітками, щоб священники Коени оминали могили і таким чином не втрачали ритуальну чистоту, торкнувшись місця поховання.

На наступному рівні надгробок ідентифікує померлого, щоби під час відвідин кладовища родичі могли знайти потрібну могилу і вшанувати покійного. Викарбуване ім'я на надгробку дає можливість близьким зрозуміти остаточність смерті. Фактично напис слугує своєрідною межею між світом живих і світом мертвих. Епітафії містять важливу генеалогічну та історичну інформацію. Окремі з них є справжніми пам'ятками літературного жанру, а різьблений декор XVII–XIX століть демонструє єврейське декоративно-прикладне мистецтво зі своїм виразним стилем. Ці пам'ятки займають проміжне місце офіційною, книжною рабинською культурною традицією та масовою культурою, а також є самодостатнім явищем в ашкеназійській культурі, завдяки якому можна досліджувати загальне і приватне в єврейській цивілізації (Nosonovsky, 2008: 241).

Зміст епітафій не обумовлений юдейською релігією. І навіть більше – частина мудреців Талмуду сумнівалася в необхідності надгробка, оскільки цей звичай нагадував їм поклоніння ідолам. Традиція епітафій сформувалася до кінця першого тисячоліття. Не обумовлений релігією

зміст епітафій відображав традиційні єврейські цінності та уявлення. На думку М. Носоновського, епітафії мають містичне призначення. Це має допомогти душі померлого знайти спокій на небесах і приєднатися до душ померлого народу. Одним з евфемізмів, що підкреслюють це, є «помер і приєднався до свого народу». Єврейська епітафія ставить померлого в контекст єврейської історії, порівнює його з біблійними героями і патріархами, перераховує його чесноти для небесного суду. Хвалебна епітафія має засвідчувати заслуги перед Богом. Епітафія пов'язує душу померлого з іншими душами єврейського народу, переносячи його в контекст єврейської історії. Варто зазначити, що епітафії не є зверненням до живих, вони не закликають живих пам'ятати про марність життя і спокутувати гріхи, а акцентують на земному житті, наголошуючи на необхідності дотримуватися законів Тори та морально-етичних настанов.

Епітафії єврейських надгробків складаються з кількох частин. Скороченої до двох літер фрази «ח נ» – «тут поховано», яку також можна трактувати як «тут лежить». Імені похованого/-ї та його/її батька, основних чеснот, дати поховання та заключної формули благословення «הבצנת» – «нехай буде ім'я його/її зав'язане у вузол життя». Початкова та прикінцева формули переважно є незмінними, інший текст епітафії формується у довільній формі. Рядки в епітафіях не завжди є закінченою думкою, інколи можна зустріти навіть переноси слів. Поширеними в епітафіях є евлогії, скорочені до початкових букв «לצ» – «пам'ять праведника благословенна», «לז» – «благословенної пам'яті», «מיתה רורצ» – «вузол життя» у контексті «прийдешнього світу» (Nosonovsky, 2017: 2). Перелічувані в епітафіях чесноти, епітети, благословення є джерелами для культурологічних досліджень і дають можливість зрозуміти соціальну ієрархію, морально-етичні пріоритети, традиції. Епітафія ідентифікує померлого в контексті спільноти, передає цінності, важливі для суспільства. На чоловічих надгробках зустрічаємо написи בושחו רשיה שיא – «чоловік чесний (справедливий) і поважний», דלוה רשי – «справедливий і невинний», לשוכל עישומו – «рятивник для тих, хто зазнає невдач (на шляху)», שישיה דיגנה – «щедрий старець», ינברה ה'ה – «рабин вчитель (наш)». Написи на жіночих надгробках: העונצה השאה – «жінка скромна», ד'תארי – «богобоязлива і щедра». Зустрічаємо також і висловлювання суму за померлими: לק – «плач наш про», יאדו אד לצ – «про що стогін» та інші. Епітафії на мацевях вказують

на ім'я померлого та ім'я його батька, а також дату смерті.

На наступному етапі сприйняття кладовища зчитується символіка зображальних композицій. Зображення на мацевях можна трактувати як художньо-образну систему, яка передає інформацію про померлого, доповнює текстову частину за допомогою символів і знаків. У єврейській культурі немає чітких правил як повинні виглядати надгробки, і вони значно різняться залежно від часу створення та регіону. Однак краса надгробків і облаштування кладовища відображається в приказці, записаній в Талмуді: «Юдейські надгробки прекрасніші за царські палати» (Sanh. 96b; cf. Matt. 23:29).

Одним з перших збережених юдейських кладовищ є некрополь Бейт Шеарім, датований часами Другого Храму. Це один з основних юдейських некрополів, де поховання відбувалося в нішах, прорубаних у скелі й запечатаних плитами, вкритими епітафіями. Епітафії написані різними мовами – івритом, грецькою, арамейською – та доповнені символічними зображеннями менори, етрогу, лулаву, шофару, скрижалей заповіту. Серед інших вирізняються геометричні орнаменти, зооморфні та навіть антропоморфні мотиви. На катакомбі № 3 зображено постать чоловіка з менорою над головою (The Necropolis of Bet Shearim, 2014: 36-37). Характерно, що зображення II ст. з території Ізраїлю мають багато спільного із зображеннями некрополів Європи. Така подібність не має логічного пояснення, і її можна трактувати як результат збереження історичної пам'яті. Декорування єврейських гробниць античного періоду дає можливість простежити тяглість традиції у виборі сюжетів і орнаментів упродовж тисячоліття. Так, зображення Ханукії нанесено на гробницю III ст. (Laforest, 2017: 75) у Північному некрополі Ієраполя у Фрігії, свічники що віддалено нагадують Храмову Менору, декорують низку поховань катакомб Монтеверде в Римі (Dello Russo, 2010: 2-37). Найбільш ранні збережені надмогильні плити на теренах Східної Галичини датують початком XVI ст., зокрема надгробок Єхуди Бен Якова 1520 року в Буську. Більш ранні пам'ятки відомі тільки з архівних і літературних джерел (Гельстон, 2008: 296-301; Гельстон, 1998: 14-15; Харчук, 2011: 612-622).

Місце кладовища не є священним місцем, але пам'ять, яку воно зберігає, є сакральною в юдейській культурі. Тому використання кладовища з будь-якою іншою метою, окрім поховання, вважалося порушенням заповідей та неповагою до мертвих. Навіть скорочення дороги через його

територію, для швидкого переходу трактується як зневажливе ставлення. Обмеження та утиски, яким піддавалися юдейські громади в європейських містах, виявлялися також у місцях, відведених для поховань – зазвичай це були важкодоступні ділянки зі складним рельєфом, часто на підвищеннях або поруч з водоймами і болотистими місцевостями. Територія зазвичай була обмеженою, що спричиняло значну щільність розташування могил. Мінімальним простором між могилами, а подекуди і шарами поховань, було прийнято «шість долонь» (Талмуд. Тур, YD 362:4).

Померлих ховали рядами, у хронологічній відповідності до дати їхньої смерті. Кладовища зазвичай зонували за соціальним і гендерним принципом. Найбільш привабливі ділянки відводилися для поховання благочестивих рабинів, мудреців і поважних членів громади. Передбачався поділ на чоловічу та жіночу частини. Парні поховання допускалися тільки тоді, коли поховані померли разом. «Хто був разом при житті, може бути разом після смерті» (Кіцур Шульхан Арух Глава 199:3). Особам з поганою славою та самогубцям відводили значно гірші місця, спираючись на молитву Давида «Нехай не буде з грішними душа моя» (Теїлім (Псалми Давидові) 26:9). Водночас смерть трактувалася як спокута за гріхи, тому навіть лиходію знаходили місце в межах кладовища.

Мацеви ілюструють культуру, традиції єврейської громади Галичини, розподіл на публічну та приватні сфери. Єврейська громада Східної Галичини надзвичайно довго зберігала традиційний уклад життя, за яким чоловікам належала сфера громадського, публічного, релігійного життя, а багато поколінь жінок вели домашнє господарство, виховували дітей, були берегинями традицій і домашніх ритуалів. Ця межа між чоловічим і жіночим була не тільки формальною, вона торкалася практично всіх сфер життя. З маленького віку в хедерах, єшивах, хлопчики навчалися читати Тору, Талмуд на івриті. Жінки послуговувалися мовою ідиш (Ramos-González, 2005: 216), якою розмовляли вдома, на вуличках і базарах галицьких штетлів. Єврейський поет і філософ XIX ст. Юда Лейб Гордон (1831–1892) в одному зі своїх творів описує долю єврейської жінки: «Юдейко, хто знає твоє життя? У темряві ти прийшла і в темряві підеш. Життя єврейської жінки – це вічне рабство. Ти будеш виношувати дітей, годувати грудьми, відлучати від грудей, пекти, готувати, і передчасно в'янути» (Gordon, 1964: 130). Однак у межах свого дому, своєї сім'ї єврейські жінки

не були безправними, навколо них гуртувалася родина, вони були носіями сімейних традицій, їх здебільшого глибоко шанували власні чоловіки. Єврейським жінкам присвячували пісні, склали легенди. Від кінця XIX ст. під впливом тенденцій Гаскалі (просвітництва) єврейські жінки значно активніше беруть участь у суспільному житті, здобувають вищу освіту, засновують школи, займаються наукою.

Традиційний уклад єврейської громади, поділ сфер життя за гендерним принципом вплинули також і на оздоблення мацев. У літературних джерелах зустрічаємо інформацію, що на чоловічих надгробках переважають зображення, пов'язані з професійною діяльністю похованого, його соціальним становищем, громадською позицією, а жіночі мацеви оздоблюють зображення, пов'язані з доброчесністю, відданістю, домашнім побутом. Однак аналіз кладовищ у Болехові, Буську, Бурштині, Косові, Кутах, Калуші, Миколаєві, Старому Роздолі, Рогатині, Щирці дає підстави стверджувати, що цей поділ є доволі умовним, і на могилах чоловіків можемо зустріти зображення, які традиційно вважалися жіночими і навпаки. З поширенням Гаскалі і емансипацією єврейок на жіночих мацевах зустрічаються зображення книги.

На теренах Східної Європи єврейські надгробки мають форму вертикальної стели, виконаної з каменю місцевих порід вапняку або пісковика (на початку XX ст. поодинокі мацеви виконували з граніту). Конфігурація завершення надгробків має різні форми: прямокутну, півциркульну, лучкову, стрілчасту, фігурну. Ранні збережені надгробки мають просту прямокутну форму, з висіченою на лицевій стороні розлогою епітафією та без додаткового декоративного оздоблення. Це надгробки Єхуди бен Яків (1520 р.), Елізера сина Маноаха (кінець XVI ст.), Бейли доньки Яхара (1579) в Буську. В пізніші періоди зустрічаємо складні конфігурації абрисів мацев. У переважній більшості композиція різьбленого оформлення лицьової сторони мацеви відтворює портал – «ворота до Раю». Цей мотив має багато символічних значень, але насамперед трактується як перехід з однієї форми існування в іншу. Це своєрідна межа між земним царством і небесним, між життям і смертю. Абриси порталу, мотив двох витих колон можна трактувати як алюзію Єрусалимського Храму. Колони, прообразами яких були Храмові Яхін і Боаз, посідають важливе місце у філософських ученнях послідовників юдаїзму, зокрема Кабали, як символи світового пізнання 4-ї і 5-ї сефіри Дерева життя, рівноваги, гармонії суворості (закону) та милосердя. Мотив колони

доволі традиційний для ілюстрування єврейських книг, виданих у Європі впродовж значного відтинку часу, шлюбних контрактів – ктубот, декорування предметів церемоніального та домашнього вжитку. Єрусалимський Храм в історії, культурі, релігії юдеїв є одним з найважливіших культових, ритуальних, символічних об'єктів, своєрідним центром Всесвіту, місцем постійної присутності Бога, ритуальної чистоти, досконалості, зосередженням світових таємниць. З фізичною втратою Храму юдеї втратили освячене Богом місце для здійснення таїнства жертвоприношення, місце єднання з Творцем. Відтак конотація образу Храму стає своєрідною емоційною домінантою в єврейській культурі, втіленням землі Ізраїлю, очікуванням месіанських часів, які, згідно з легендами, прийдуть з відбудовою третього Храму.

Аналіз десятків надгробків на теренах Східної Галичини дає підстави стверджувати, що не було чітких правил, які б регламентували вибір оздоблення мацев. Значна частина зображень – це символи і знаки, пов'язані з богобоязливістю похованого, очікуванню месіанських часів, а також соціального становища, професії тощо. Зображення на єврейських надгробках перетворюють кладовище на сад реальних і фантастичних тварин, пишних рослин, корон, свічників і глеків, вигадливих переплетень орнаментів. Леви та олені розташовані поруч з грифонами та левіафанами, пишні виноградні грона, соняхи та ружі поруч з простими п'ятипелюстковими квіточками та поодиноким листям.

Низка зображень пов'язані з символікою Месіанських часів, воскресіння і перенесення до Землі Ізраїлю. Важливим символічним, месіанським значенням у єврейській традиції наділений образ левіафана, зображений на мацевах у Кутах. Надгробки Меїра сина Моше 1836 року, Ельке доньки Менахема Менделя 1825 року декорують скручені рибини. Месіанський зміст закладено в зображення геральдичної пари із зображеннями лева та єдиного рога. Такі зображення нанесено на надгробки Авраама Елізера 1880 року в Кутах, Авраама Мойше сина Юди 1895 року в Кутах. Схожу символіку в юдейській традиції має зображення грифона. Міфічні створіння декорують мацеви практично на усіх кладовищах Східної Галичини XVIII – першої третини XX ст. Одним з найпоши-

реніших мотивів у декоруванні мацев є олень. Вражає розмаїття композиційного вирішення мотиву. Оленів зображують на зразок геральдичних композицій обабіч Дерева життя, корони, вазону, глека, або ж у стрибку, у стані спокою або під час відпочинку. Надгробки Аківи сина Йосефа 1801 року в Болехові, Якова сина Зеєва 1831 року в Буську, Менахем Зеєва сина Юди 1867 року в Кутах, Сімхи Цві сина Мордехая 1861 року в Кутах.

Поширеним мотивом оздоблення надгробків є рослинна орнаментика, зокрема виноградні грона та листя. Гронами винограду оздоблено мацеву Йосефа Ізраїля сина Нахмана 1795 року в Болехові, Неємії сина Якова 1838 року в Кутах. Виноград багаторазово згадується в текстах Тори як втілення краси, родючості, божественного задуму і асоціюється із Землею Ізраїлю. Подібні асоціації пов'язують із зображеннями палимових гілок та гранатових плодів. Традиційно в оздобленні єврейської меморіальної пластики використовується мотив дерева, як символ життя і смерті. Мотив зламаного дерева є на надгробку Шимона сина Цві Єгуди 1899 року в Кутах, Хаїма 1910 року в Буську. Популярність цього зображення зумовлена доволі частими згадками в Торі, наявністю значних порівняльних характеристик. У єврейській меморіальній пластичі дерево отожднюється з постаттю людини і стає втіленням зрілості, мужності, міцності.

Важливими сакральними символічними є зображення Скрижалей Заповіту, свічника Менори, благословляючих долонь року коенів, корони. Такі композиції зустрічаємо на надгробках практично усіх єврейських некрополів досліджуваного періоду.

Висновки. Останні поховання на старих кладовищах на теренах Східної Галичини датуються 1941 роком. Трагедія Голокосту припинила фізичне існування єврейської громади. Розстріляні цілі штетли юдеїв були поховані, часто просто присипані землею в колективних могилах. Їхні імена не нанесені на камені з благословенням «нехай буде його/її зав'язане в вузол життя». Сьогодні мовчазні свідки галицьких євреїв – надгробки кладовищ є ланкою між пам'яттю і забуттям. Місце, пов'язане зі смертю, стає свідченням життя, яке вирувало в численних штетлах Східної Галичини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка / пер. з англ. Я. Стріха. Київ : Критика, 2019.
2. Бойко Х. Епітафії давніх юдейських кладовищ Східної Галичини як джерело для історичних та мистецьких студій. Мистецтвознавчі записки : збірник наукових праць. 2019. Т. 36. С. 70–76.

3. Бойко Х. Типологія та художні особливості зооморфних мотивів у декорванні мацев Східної Галичини XVI – I третини XX століття. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2018. Вип. 36. С. 176–190.
4. Бойко Х. Художньо-стильові особливості свічників в оздобленні мацев Східної Галичини XVI – першої третини XX ст. Культура і сучасність. 2018. № 2. С. 74–79
5. Бойко Х., Бойко М. Презентування, поширення та популяризація єврейської історико-культурної спадщини у просторі сучасного музею (на прикладі польського досвіду). Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2018. Вип. 35. С. 357–372.
6. Khaimowich B. The Jewish Tombstones of the 16th – 18 th Centuries from the Eastern Province of the Polish Kingdom: Study of the Iconography and Style Genesis. Jerusalem, 2005. –Vol. I, II.
7. Nosonovsky M. Old Jewish Cemeteries in Ukraine: History, Monuments, Epitaphs. The Euro-Asian Jewish Yearbook. 5768 (2007/2008). P. 237–261.
8. Nosonovsky M. Rediscovered Gravestones from a Destroyed Jewish Cemetery in Ostróg: The Case of Two Inscriptions of 1445. Zutot 14 (2017). P. 1.
9. Foucault M. Inne Przestrzenie (Different Spaces). Teksty Drugie. 2005. № 6. P. 117–125.
10. The Necropolis of Bet Shearim. A Landmark of Jewish Renewal. Israel National Commission for UNESCO, Ministry of Education. 2014. С. 36–37.
11. Laforest C., Castex D., Blaizot F. Tomb 163d in the North Necropolis of Hierapolis in Phrygia: An insight into the funerary gestures and practices of the Jewish diaspora in Asia Minor in late Antiquity and the proto-Byzantine period. Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books. 2017. P. 75.
12. Dello Russo J. The Monteverde Jewish Catacombs on the via Portuense in Rome. Roma Subterranea Judaica. 4 (2010). С. 2–37.
13. Гельстон Й. Єврейські цвинтарі у Львові. Гебрейський Львів. Культурологічний часопис «Ї». № 51. Львів 2008. С. 296–301.
14. Гельстон Й. Єврейський некрополь у Львові. Галицька брама. 1998. Ч. 1 (37). С. 14–15
15. Харчук Х. Єврейські кіркути (цвинтарі) у Львові (XV–XIX ст.). Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Львів, 2011. Вип. 3 (19). С. 612–622.
16. Ramos-González A. Daughters of Tradition: women in Yiddish Culture in the 16th – 18th Centuries. European Journal of Women's Studies. 2005. 12(2). P. 216.
17. Gordon J. L. Writings. Tel Aviv : Devir, 1964. P. 129–140.

REFERENCES

1. Petrovskyy-Shtern Y. (2019) Shtetl. Zolota doba yevreys'koho mistechka / per. z anhl. Ya. Strikha. [Shtetl: The Golden Age of the Jewish Town. Translated from English by Ya. Strykha] Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]
2. Boyko Kh. (2019) Epitafiyi davnikh yudeys'kykh kladovyshch Skhidnoyi Halychyny yak dzherelo dlya istorychnykh ta mystets'kykh studiy. [Epitaphs of Ancient Jewish Cemeteries in Eastern Galicia as a Source for Historical and Artistic Studies] Mystetstvoznavchi zapysky: zbirnyk naukovykh prats. – Art History Notes: Collection of Scientific Papers. T. 36. S. 70–76. [in Ukrainian]
3. Boyko Kh. (2018) Typolohiya ta khudozhni osoblyvosti zoomorfnykh motyviv u dekoruvanni matsev Skhidnoyi Halychyny XVI – I tretyny XX stolittya. [Typology and Artistic Features of Zoomorphic Motifs in the Decoration of Matzevot in Eastern Galicia from the 16th to the First Third of the 20th Century.] Visnyk Lvivs'koyi natsional'noyi akademiyi mystetstv – Bulletin of the Lviv National Academy of Arts. Vyp. 36. S. 176–190. [in Ukrainian]
4. Boyko Kh. (2018) Khudozhno-stylovi osoblyvosti svichnykiv v ozdoblenni matsev Skhidnoyi Halychyny XVI – pershoi tretyny XX st. [Artistic and Stylistic Features of Candlesticks in the Decoration of Matzevot in Eastern Galicia from the 16th to the First Third of the 20th Century] Kultura i suchasnist' – Culture and Modernity. № 2. S. 74–79. [in Ukrainian]
5. Boyko Kh., Boyko M. (2018) Prezentatsiya, poshyrennya ta populyaryzatsiya yevreys'koyi istoryko-kul'turnoyi spadshchyny u prostori suchasnogo muzeiu (na prykladi pol'skoho dosvidu) [Presentation, Dissemination, and Popularization of Jewish Historical and Cultural Heritage in the Space of a Modern Museum (Using the Example of the Polish Experience)]. Visnyk Lvivs'koyi natsional'noyi akademiyi mystetstv – Bulletin of the Lviv National Academy of Arts Vyp. 35. S. 357–372. [in Ukrainian]
6. Khaimowich B (2005). The Jewish Tombstones of the 16th – 18 th Centuries from the Eastern Province of the Polish Kingdom: Study of the Iconography and Style Genesis. Jerusalem. Vol. I, II.
7. Nosonovsky M. (2007/2008) Old Jewish Cemeteries in Ukraine: History, Monuments, Epitaphs. The Euro-Asian Jewish Yearbook. P. 237–261.
8. Nosonovsky M. (2017) Rediscovered Gravestones from a Destroyed Jewish Cemetery in Ostróg: The Case of Two Inscriptions of 1445. Zutot 14 (2017). P. 1–17.
9. Foucault M. (2005) Inne Przestrzenie (Different Spaces). Teksty Drugie. № 6. P. 117–125.
10. The Necropolis of Bet Shearim. (2014) A Landmark of Jewish Renewal. Israel National Commission for UNESCO, Ministry of Education. P. 36–37.
11. Laforest C., Castex D., Blaizot F. (2017) Tomb 163d in the North Necropolis of Hierapolis in Phrygia: An insight into the funerary gestures and practices of the Jewish diaspora in Asia Minor in late Antiquity and the proto-Byzantine period. Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times. Oxford & Philadelphia: Oxbow Books. P. 75.
12. Dello Russo J. (2010) The Monteverde Jewish Catacombs on the via Portuense in Rome. Roma Subterranea Judaica. 4. P. 2–37.

-
13. Helston Y. (2008) Yevreiski tsvyntari u Lvovi. [Jewish Cemeteries in Lviv.] Hebreiskiyi Lviv. Kulturolohichnyi chasopys «L» – Hebrew Lviv. Cultural Journal, Lviv. № 51. S. 296–301. [in Ukrainian]
 14. Helston Y. (1998) Yevreiskiyi nekropol u Lvovi. [Jewish Necropolis in Lviv.] Halytska brama – Galician Gate. Ch. 1 (37). S. 14–15. [in Ukrainian]
 15. Kharchuk Kh. (2011) Yevreiski kirkuty (tsvyntari) u Lvovi (XV–XIX st.). [Jewish Kirkyts (Cemeteries) in Lviv (XV–XIX centuries)] Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka – Notes of the Lviv National Scientific Library named after V. Stefanyk, Ukraine. Lviv. Vyp. 3 (19). S. 612–622. [in Ukrainian]
 16. Ramos-González A. (2005) Daughters of Tradition: women in Yiddish Culture in the 16th – 18th Centuries. *European Journal of Women's Studies*. 12(2). P. 216.
 17. Gordon J. (1964) Writings. Tel Aviv : Devir. P. 129–140.